

2. *Tard G.* Социальная логика / Габриэль Тард. — СПб. : Социально-психологический центр, 1996. — 554 с. — Библиотека практической психологии.
3. *Tard G.* Происхождение семьи и собственности / Габриэль Тард. — СПб. : В. И. Губинского, 1906. — 147 с.
4. *Эйзенштадт Ш.* Революция и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций / Ш. Эйзенштадт ; пер. с англ. А. В. Гордона; под. ред. Б. С. Тарасова — М. : Аспект Пресс, 1999. — 416 с.
5. *Apter David E.* The Politics of Modernization / David E. Apter. — Chicago : University of Chicago Press, 1965. — 481 p.
6. *Rostow W. W.* Politics and the Stages of Growth. — Cambridge : Cambridge University Press, 1971. — XIII, 310 p.
7. *Де Местр Ж.* Сочинения / Жозеф Де Местр ; пер. с фр. А. П. Шурбелева. — СПб. : Владимир Даль, 2007. — 230 с. — ISBN 978-5-93615-071-5.
8. *Tilly Ch.* War Making and State Making as Organized Crime / Charles Tilly // Bringing the State Back In / ed. by Peter B. Evans, Dietrich Rueschemeyer, Theda Skocpol. — N.Y. : Cambridge University Press, 1985. — P. 169–186.

УДК 303.446.4

М. Несук,
кандидат історичних наук,
провідний науковий співробітник
Інституту світової економіки
і міжнародних відносин НАН України

КРАЇНИ ПІВДЕННОГО КАВКАЗУ В 1918-1921 РР.:

Бакинська комуна (2-15 листопада 1917 р. — 31 липня 1918 р.)
і Азербайджанська Республіка (28 травня 1918 р. — 28 квітня 1920 р.)

Стаття присвячена історії боротьби за контроль над регіоном Південного Кавказу в період 1918 — 1921 років. На тлі більш широкого міжнародно-політичного протистояння провідних держав цього регіону і світу (Туреччини, Німеччини, Радянської Росії, Великої Британії) розглядається конфлікт Бакинської комуни та Азербайджанської республіки.

Ключові слова: Південний Кавказ, Бакинська комуна, Азербайджанська республіка, нова влада, турецькі війська, комісари.

Nesuk N. Страны Южного Кавказа в 1918 — 1921 гг.

Статья посвящена истории борьбы за контроль над регионом Южного Кавказа в период 1918 — 1921 годов. На фоне более широкого международно-политического противостояния ведущих государств региона и мира (Турции, Германии, Советской России, Великобритании) рассматривается конфликт Бакинской коммуны и Азербайджанской республики.

Ключевые слова: Южный Кавказ, Бакинская коммуна, Азербайджанская республика, новая власть, турецкие войска, комиссары.

Nesuk M. Countries of South Caucasus in 1918–1921

The article is devoted to the history of struggle for the control over South Caucasus region in 1918-1921. Against the background of wider international and political confrontation among the

leading states (Turkey, Germany, Soviet Russia, Great Britain) the conflict between the Baku Commune and Azerbaijan Republic is considered.

Key words: *Southern Caucasus, Baku commune, Azerbaijani republic, new authority, Turkish army, commissars.*

Азербайджанська Республіка виникла після розпаду Закавказької Демократичної Федеративної Республіки. Рішення про її створення ухвалила фракція Тюркської демократичної партії «Мусават» на Закавказькому сеймі 27 травня 1918 р. Наступного дня «Мусульманська національна рада» проголосила незалежний Азербайджан, перебрала на себе законодавчу владу і 17 червня 1918 р. затвердила уряд із перебуванням у місті Гянджа (колишній Єлизаветполь). Уряд Азербайджану сформувавши переважно мусаватисти, його очолювали Ф. Хан-Хойський, а потім М. Гаджинський [1, С. 25].

Азербайджанська республіка, як і інші країни Кавказу, підписала з Оттоманською імперією Батумський договір від 4 (17) червня 1918 р. Порівняно із турецько-вірменською і турецько-грузинською угодами, турецько-азербайджанська не містила статей щодо евакуації військових підрозділів із територій, що відходили до Туреччини, роззброєння флоту, забезпечення релігійних прав мусульман.

Пильну увагу спричинили економічні додатки до основної угоди. Приміром, німецький представник на Кавказі, майор Хей коментував економічні статті як такі, що міцно прив'язують Азербайджан до Туреччини. На період до укладення загального миру і в усякому разі до 31 грудня 1918 р., договірні сторони домовились підтримувати і розвивати товарообмін через спеціальну комісію із рівним представництвом. Вона ж мала визначати ціну на експортну та імпорتنу продукцію. Туреччина і кавказькі країни поділили рухомий склад Закавказької залізниці, який раніше належав Російській імперії, пропорційно довжині залізниць, що проходили по території кожної з чотирьох держав [2, док. № 91, С. 189–190; 3, док. № 54, С. 147–148].

З турецької ініціативи було ухвалено 11 липня 1918 р. постанову уряду Азербайджану за підписами голоси уряду Ф. Хан-Хойського і міністра продовольства А. Ажурова про категоричну заборону на вивезення з Азербайджану таких видів аграрної продукції: 1) всіх зернових культур, а також борошна і хліба; 2) бавовни, вовни, шовку та виробів з них; 3) живої і забитої худоби. Інші продукти дозволялось вивозити лише за окремим дозволом міністра продовольства. Порушникам цієї постанови загрожувала конфіскація товару, штраф до 10 тис. руб. і навіть ув'язнення терміном на 6 місяців [3, док. № 54, С. 148]. Заборонена до вивозу продукція мала бути спрямована на забезпечення потреб турецького союзника.

Основним противником новопосталої Азербайджанської республіки була проголошена 15 листопада 1917 р. Бакинська комуна. Комуна користувалася міцною підтримкою бакинського робітництва. На початку 1918 р. ради перебрали владу в Бакинському повіті, а також у суміжних з ним повітах східного Азербайджану — Кубинському, Шемахинському, Ленкоранському, Джеватському та ін. Вона відстояла свою владу під час збройного протистояння із мусаватистами 30 березня 1918 р.

25 квітня 1918 р. сформували Бакинський раднарком у складі більшовиків С. Шаумяна (голова раднаркому і нарком у зовнішніх справах), П. Джапарідзе (нарком у внутрішніх справах), М. Зевіна (нарком праці), М. Азізбекова (губернський комісар), Г. Корганова (нарком з військових і морських справ), Н. Наріманова (нарком міського господарства), І. Фіолетова (нарком народного господарства), А. Каріяна (Габріеляна) (нарком юстиції), Н. Колеснікової (нарком освіти) і лівих есерів М. Везірова (нарком землеробства), М. Сухарцева (нарком шляхів сполучення, морського транспорту, пошти і телеграфу). Бакинський раднарком діяв під безпосереднім керівництвом і за інструкціями Раднаркому РРФСР [1, С. 49].

Збройні сили Бакинської комуні склали приблизно 18 тис. чол., 19 гармат, 3 бронепотяги, 4 канонерські човни і 3 озброєні торговельні судна. На допомогу Бакинському раднаркому з Радянської Росії у червні 1918 р. прибув загін під командуванням Г. Петрова (800 вояків при 6 гарматах).

Головним союзником Азербайджанської республіки в боротьбі проти радянських сил стало військо Османської Туреччини.

Провідником ідеї походу на Баку серед турецької верхівки був Енвер-паша. Він ознайомив зі своїм задумом спочатку чільника державної ради і міністра юстиції Халіл-бея, який очолював турецьку делегацію на мирних переговорах із Закавказькою федерацією, потім Енвер повідомив про свій план великого візира Талаат-пашу. Розробку військової операції було доручено зведеному братові Енвера — молодому й амбітному Нурі-паші і дядькові Енвера — досвідченому й обережному Халіл-паші.

Нурі-паша мав перебратися із Південного Азербайджану (Персії) до Північного Азербайджану, сформувати там і очолити Кавказьку мусульманську армію з азербайджанців-мусаватистів і колишніх турецьких військовополонених. Одночасно регулярна турецька армія мала з території Грузії ступити до Азербайджану.

Плани турецьких авантюристів сягали Північного Кавказу, Прикаспію, Поволжя і навіть Середньої Азії. 22 березня 1918 р. Нурі-паша із почтом відбув із Стамбула до Мосула, куди він прибув 12 квітня. На той час збройні сили Бакинської комуні придушили заколот 30 березня 1918 р. і бакинська операція Енвера затягувалась на невизначений термін [4, С. 174—175].

Південний Азербайджан став ареною операцій турецьких збройних сил після укладення Брестського миру і всупереч його статті 7, яка зобов'язувала Росію і Туреччину вивести свої контингенти з Персії. Після евакуації російського війська з району озера Урмія частини турецької 6-ї армії зайняли цю місцевість, зіткнулись із вірменськими та айсорськими партизанськими загонами і дійшли до Тебріза. Подальші наміри турецького головного командування спрямовувались на південнокаспійський порт Вензелі, щоб не допустити туди англійців і взяти Баку в лещата. На початку червня 1918 р. частини 6-ї армії зайняли Хой, Сероб і Ардебіль. Водночас на їх підтримку прямували сили 4-го армійського корпусу, які 14 червня вийшли до Тебріза і розташували там штаб корпусу на чолі з генералом А. Іхсан-пашою. Загалом в Південному Азербайджані на той час було близько 15 тис. турецького війська [4, С. 194–196].

Попри суперечки із турецьким союзником, німецьке головнокомандування на той час вважало за доцільне просування турецького війська до Каспійського моря, щоб завдати удару англійським позиціям у Персії, хоча Е. Людендорф відзначав, що «Енвер і турецький уряд менше міркували про війну з Англією, ніж про панісламістські наміри на Кавказі» [4, С. 197].

Турецька влада виправдовувала наступ на Баку і Владикавказ необхідністю «допомогти братам» в Азербайджані і Північному Кавказі та протистояти «вірменським масакрам» щодо мусульман. З метою фронтального наступу на Баку створювались військові групи в Тебрізі, Джульфі, Єлизаветполі, притому передбачалось захопити також Каспійське узбережжя від Астари до Петровська (Махачкалі). Командувач наступальними силами генерал Нурі-паша прибув 4 травня 1918 р. з Мосула до Тебріза і звідти із групою офіцерів перебрався до регулярних частин, що наступали в напрямі Улуханлу-Казах. Йому доручили командування 5-ю Кавказькою дивізією, яка мала дійти до Єлизаветполя, об'єднатись з азербайджанськими збройними силами і вже у вигляді окремої Кавказької мусульманської армії завдати удару по Баку.

Вже 25 травня 1918 р. головні сили 5-ї Кавказької дивізії увійшли до Єлизаветполя, а 27 травня до міста прибув Нурі-паша зі штабом майбутньої Кавказької мусульманської армії.

Цей підрозділ мав об'єднати військові зусилля Туреччини й Азербайджанської республіки. Ядром національних азербайджанських військ став Татарський (Азербайджанський) полк колишнього Кавказького туземного корпусу російської армії. Командиром полку був колишній російський полковник Магалов (Магалашвілі), який перейшов на службу до Гянджинського мусульманського національного комітету. Цей полк, а також дрібніші з'єднання склали Азербайджанський корпус під

командуванням генерал-лейтенанта царської служби Алі Ага Шихлінського.

Після прибуття Нурі-паші до Єлизаветполя Азербайджанський національний корпус було розформовано і створено Кавказьку мусульманську армію [4, С. 212–214]. Її чисельність складала близько 13 тис. вояків із 40 гарматами.

Збройні сили Бакинської комуни нараховували на початок червня 1918 р. 25 стрілецьких батальйонів і одну сотню кінноти. Власне в Бакинському районі було зосереджено до 13 тис. вояків, батальйони зводились у бригади (три батальйони в кожній бригаді); разом вони мали скласти 1-й Кавказький корпус Червоної армії. До 70% вояків корпусу раніше входили до складу вірменських національних загонів.

Крім 1-го Кавказького корпусу Бакинська комуна мала в підпорядкуванні декілька тисяч вояків на смузі від Дербента до Астари, а з артилерії — три польові батареї (12 гармат), гірську батарею (3 гармати) і мортирну батарею (4 гармати). На дільниці Баку–Дербент діяли три бронепотяги. На озброєнні війська було до 60 кулеметів. На Каспійському морі Бакинська комуна мала 4 застарілі канонерки, а також 3 озброєні торговельні судна.

Головнокомандувачем збройними силами Комуни був комісар із військово-морських справ Г. Корганов, командиром 1-го Кавказького корпусу — С. Казаров, начальником штабу З. Аветисов [1, С. 49; 4, С. 219–220].

Вирішальним напрямком для радянських сил був центральний, включно з районами вповдовж Закавказької залізниці. Керівництво Бакинської комуни вирішило завдати удару по Єлизаветполю. 10–12 червня радянські частини під командуванням Г. Корганова і Амазаспа зайняли Кюрдамир і наступали на Геокчай. С. Шаумян у листі до В. Леніна 23 червня 1918 р. повідомляв: «Ми думаємо дійти до Євлаха і далі на Єлизаветполь». Між тим ситуація для радянських військ значно ускладнилась. Командувач Кавказькою мусульманською армією Нурі-паша здійснив перегрупування сил і завдав контрудару. Однак радянські частини 27 червня знову оволоділи Кюрдамиром і декілька днів утримували місто. Наростивши сили, Кавказька мусульманська армія 6 липня 1918 р. увійшла до Ахсу і загроза для Баку значно зросла.

Від липня 1918 р. до військово-політичних комбінацій навколо Баку доєднався ще один учасник — Великобританія. До середини 1918 р. Англія окупувала майже всю Персію, збільшивши при тому корпус південноперських стрільців до 5 800 вояків. Англійські підрозділи зміцнили також корпус Східно-Перського кордону. До Хорасану прибули військові загони під командуванням генералів Маллесона, Дейла і Діксона. Водночас до англійської експедиції Денстервіля прибув начальник французької

військової місії на Кавказі полковник Шардіньї, і союзники таким чином об'єднали свої зусилля в Персії.

На політичній арені з'являється Лазар Бічерахов, командир загону терських козаків у Персії і полковник Терського козачого війська. Він надіслав до Баку заяву про визнання Бакинської радянської влади і пропонував Бакинському раднаркому свої послуги. Л. Бічерахов зі своїми козаками і разом із загonom генерала Денстервіля прибув до Вензелі, звідти добрався до Баку і зустрівся з С. Шаумяном та іншими радянськими керівниками. 5 липня 1918 р. Л. Бічерахов висадився зі своїм військом в Аляти і відбув на фронт на Шемаху-Геокчай, щоб далі через Кахетію попрямувати до Тифліса і з'єднатися з загонами свого брата — Георгія Бічерахова на Терек. Загін Л. Бічерахова нараховував до 1, 5 тис. багнетів і шабель, мав радіостанцію, 8 бронемашин і 4 літаки, отримані від Денстервіля [1, С. 68; 4, С. 234–236].

Липень 1918 р. став останнім місяцем існування Бакинської комуни. Турецьке командування наполягло, щоб Національні збори Вірменської республіки, згідно зі статтею 11 Батумського договору, відкликали вірменські військові частини, підлеглі Бакинській комуні. З цією метою до штабу військової групи Схід прибули представники з Ерівані і вели таємні переговори із вірменськими командирами. Найбільші військові дії велись тоді в районі Шемахі, де оборону радянських позицій тримала 3-я бригада під командуванням Амазаспа. Одна з вірменських рот 16 липня раптово залишила позиції і відкрила фронт перед турецькими частинами. А 20 липня Амазасп віддав наказ залишити Шемаху.

Обидві сторони — турецька і радянська — нарощували свої військові контингенти навколо Баку. 18 липня 1918 р. до Єлизаветполя передислокували 15-ту піхотну дивізію, а через декілька днів — 36-ту Кавказьку дивізію, яка входила до 3-ї турецької армії.

За наказом Радянського уряду 20 липня до Баку прибув з Українського фронту через Царицин військовий загін під командуванням Г. Петрова у складі кавалерійського ескадрону, батареї з 6 гармат, роти моряків — разом близько 800 вояків. 24 липня з Астрахані до Баку прибула артилерійська батарея у 170 вояків і 4 гармат [4, С. 237–239].

Уряд РРФСР 25 липня 1918 р. звернувся з нотою до німецького посольства в Росії. У ній вказувалось, що попри заперечення німецького уряду, німецько-турецькі сили рухаються на Баку, порушуючи таким чином умови Брестського договору [5, С. 410].

Однак перевага в силі дедалі більше схилялась на турецький бік. 20 липня Л. Бічерахов повідомив С. Шаумяна, що він відмовляється від командування і відходить зі своїм загonom і артилерією у північному напрямку на Сумгаїт. Водночас близько 3000 вірменських вояків відмовилися виступити на бойові позиції.

Турецькі підрозділи перебували вже в 16 км від Баку. Командувач 9-ю армією Я. Шевкі-паша вимагав від Бакинської комуни капітуляції. Бакинська комуна сподівалась на зовнішню допомогу і не лише від Москви. 27 липня 1918 р. С. Шаумян телеграфував В. Леніну про те, що «під впливом невдач і паніки праві партії в розширеній Раді ... знову поставили питання щодо запрошення англійців». Попри заперечення С. Шаумяна і більшовиків, праві есери, дашнаки і меншовики більшістю в 259 голосів проти 226 ухвалили 25 липня резолюцію про запрошення англійців і формування уряду з усіх, а не лише радянських партій [4, С. 411–412].

Вірменські командири Аветисов, Амазасп і Казаров 30 липня пропонували припинити спротив і здати Баку туркам. Наступного дня, тобто 31 липня 1918 р., дашнаки вимагали від Бакинського раднаркому припинити військові дії і надіслати парламентарів. С. Шаумян відмовився виконати таку вимогу і разом з іншими бакинськими комісарами склав повноваження.

1 серпня 1918 р. влада перейшла до Центрального комітету Каспійської військової флотилії (Центрокаспію) спільно із антирадянським Тимчасовим виконавчим комітетом Ради. Виникла так звана «диктатура Центрокаспію» в складі 11 осіб (голова — меншовик Садовський, військовий командувач — Л. Бічерахов).

З іранського каспійського порту Ензели на Баку рушила неповна бригада 13-ї англійської піхотної дивізії чисельністю в 1 тис. вояків при 16 гарматах і декількох броньовиках. Англійською військовою операцією керував генерал Денстервіль. 4 серпня англійці висадились у Баку і наступного дня відбили атаку турецьких підрозділів. Турецьких вояків вибили з Бібі-Ейлата, Патамбада і Вовчих воріт. Продовжувати військові дії у турок було замало сил.

До вересня тривала перерва у військових операціях. Турецький чільник Халіл-паша прибув до Єривані і домовився з вірменським урядом про використання для військових потреб залізниць, що пролягали вірменською територією. Однак у Тифлісі грузинська влада відмовилась надати залізницю Тифліс-Баку для перевезення турецьких військ, посиляючись на брак палива.

Для посилення частин Кавказької мусульманської армії до Баку із районів Карса-Александрополя через Ордубат терміново переправили частини 9-ї Кавказької дивізії, а також решту частин 36-ї Кавказької дивізії і 15-ї піхотної дивізії. Ці частини отримали потужну артилерію, захоплену турками при взятті Ерзерума. З Північного Кавказу відкликали деякі іррегулярні турецькі з'єднання і турецьких офіцерів.

Присутність у Баку британського підрозділу під командуванням генерала Денстервіля спонукала турецьке керівництво запропонувати

німецькому головному командуванню спільні дії проти Баку. Зі свого боку, радянський уряд, який після появи в Баку англійців, не заперечував проти дій Німеччини та Австро-Угорщини, був, однак, категорично проти участі турецького війська в бакинській операції.

Протягом серпня 1918 р. на Південний Кавказ німецьке командування переправило 5 ешелонів по 24 вагони кожен з військом, кулеметами, гарматами. Станом на 20 серпня 1918 р. Німеччина мала на Кавказі 5 050 вояків і 214 офіцерів. Командувати німецькими частинами у наступі на Баку мав полковник фон дер Гольцц [4, С. 252].

Тим часом, 27 серпня 1918 р. було підписано радянсько-німецьку додаткову угоду до Брестського миру. Стаття 14 угоди передбачала, що Німеччина не надаватиме жодної підтримки будь-якій третій державі на випадок можливих на Кавказі (за межами Грузії) військових операцій. Німеччина впливатиме на те, щоб на Кавказі збройні сили третьої держави (під нею розумілась насамперед Османська імперія) не перетнули наступної межі: р. Кура від устя до селища Петропавлівське, потім по кордону Шемахинського повіту до пункту Агрінба, потім прямою смугою до місця, де сходяться кордони Бакинського, Шемахинського і Кубинського повітів, потім по північній межі Бакинського повіту до моря.

Радянська Росія «в міру сил» сприятиме видобутку нафти і нафтопродуктів у Бакинській області і має передати Німеччині четверту частину видобутої нафти, однак не менше обумовленої щомісячної кількості [5, С. 443 444].

Водночас Німеччина і Радянська Росія дійшли згоди, що Радянська Росія не вважатиме за недружній акт вигнання німецькими збройними силами британських збройних сил з Баку. Німецькі штабісти вважали, що для підготовки операції проти британських військ у Баку потрібно 4–5 тижнів [4, С. 253].

Німецько-радянська угода спричинила хвилю обурення у турецьких чільників. У Стамбулі вирішили прискорити Бакинську операцію й обійтись власними силами. Ще 26 серпня турецьке військо поновило наступальні операції і потіснило англійські частини біля станції Баладжари. На той час турецьке головнокомандування посилило Кавказьку мусульманську армію 15-ою піхотною дивізією. Проти Баку турки змогли зосередити 4 дивізії. Дивізія прибула під Баку за посередництвом німців 31 серпня, тобто після підписання радянсько-німецької угоди.

Командування військової групи Схід розробило план штурму Баку, а 10 вересня 1918 р. Нурі-паша взяв на себе керівництво операцією. За турецькими даними, Баку захищали до 18 тис. вірменських дружинників, 1 200 британських вояків і 1 500 вояків із загону Л. Бічерахова. Турки зосередили проти них 6–7 тис. вояків і близько 40 гармат.

Хоча 9 вересня 1918 р. командувач німецькими силами на Кавказі Кресс фон Крессенштейн і турецький дипломатичний представник у Грузії Абдул Керім-паша визначили сфери впливу на Кавказі (територія на захід від Воєнно-Грузинської дороги — німецька сфера впливу, на схід від неї — турецька сфера впливу), у Берліні наполягали, щоб після падіння Баку місто перейшло під німецьке управління. Через грузинський порт Поті до Баку переправлялись 7-ма Баварська кавалерійська бригада і 16-та піхотна (ландверна) дивізія.

12 вересня командувач військової групи Схід Халіл-паша, який прибув на передові позиції, видав бойовий наказ про штурм Баку. 14 вересня британські частини Денстервіля на кораблях Каспійської флотилії евакуювались з Баку до Вензелі, а члени диктатури Центрокаспію — до Порт-Петровська.

Штурм Баку турки розпочали атакою на Вовчі Ворота в ніч з 14 на 15 вересня. Вранці 15 вересня до штабу Халіл-паші прибула депутація від населення міста з повідомленням про припинення спротиву. Турецьке військо — 15-та піхотна дивізія, 2 полки 36-ї Кавказької дивізії, а насамперед 5-та Кавказька дивізія — увійшло до міста і протягом трьох днів безконтрольно грабувало мешканців Баку. Загинули 30-35 тис. мешканців міста, насамперед вірменські робітники і крамарі.

Москва дуже гостро відреагувала на перехід Баку під турецький військовий контроль. Народний комісар з іноземних справ Г. Чичерін 20 вересня 1918 р. надіслав ноту міністерству закордонних справ Туреччини. У ній вказувалось, що Оттоманський уряд неодноразово порушував Брест-Литовський мирний договір у пунктах стосовно Кавказу. На довершення такої позиції турецька армія захопила і пограбувала Баку — одне з головних міст Російської республіки. «Оттоманський уряд таким чином засвідчив, що Брест-Литовський договір між Росією і Туреччиною вже не існує. Уряд Російської Федеративної Радянської Республіки змушений визнати, що дії Оттоманського уряду фактично скасували Брест-Литовський договір, що встановлював мирні відносини між Росією і Туреччиною», — наголошувалось у ноті [5, С. 492].

У ноті Г. Чичеріна німецькому генеральному консулу Гаушильду від 21 вересня 1918 р. вказувалось, що німецький уряд дав зобов'язання не допустити, щоб збройні сили третьої держави перетнули лінію Кури, але знехтував ним. Присутність британських збройних сил у Баку була незначною, і радянський уряд власними силами міг би вигнати англійський загін.

Німеччина мала достатньо сили, щоб втілити в життя свої рішення щодо Туреччини, однак цього не зробила, попри попередження радянської сторони про небезпеку турецького нападу на Баку. «Я надаю Вам, пане

Генеральний Консул, можливість зробити з таких фактів ті висновки, котрі напрошуються, і які ми залишаємо за собою право взяти до уваги за певних обставин», — дипломатично вказував Г. Чичерін [5, С. 492–493].

Доля керівників Бакинської комуністичної партії склалась трагічно. Після невдалої спроби прорватися до Астрахані більшовицькі кораблі захопили судна, що контролювались «диктатурою Центрокаспію», і під конвоєм повернули до Баку. 35 радянських керівників кинули до в'язниці. Їх мав судити військово-польовий суд. Однак 14 вересня, коли англійці залишили Баку, арештованих звільнила група більшовиків під керівництвом А. Мікояна. Їх переправили на корабель «Туркмен», який слідував до Астрахані. Екіпаж корабля за вимогою англійських офіцерів змінив курс і спрямував судно до Красноводська, який був під владою британських інтервентів і Закаспійського тимчасового уряду. 26 чоловік з числа тих, хто перебував на пароплаві, заарештували, вважаючи, що саме вони були керівниками Бакинської комуністичної партії. Однак серед них були переважно представники середньої і нижчої ланки адміністративного апарату Бакинської ради. З числа народних комісарів Бакинського раднаркому заарештували С. Шаумяна, М. Азізбекова, П. Джапарідзе, І. Фіолетова, М. Везірова, Г. Корганова, Я. Зевіна. Під арешт потрапили член колегії Бакинського наркомату з військових і морських справ І. Малигін, командувач загonom Червоної армії Г. Петров, комісар Каспійської військової флотилії В. Полухін, член військово-революційного комітету Бакинської комуністичної партії Е. Берк, командир бригади І. Габішев, редактор газети «Бакинський робочий» А. Амірян, редактор «Известий Бакинського союзу» С. Осемян, комендант Баку Б. Авакян, журналіст-більшовик А. Бор'ян, працівник Бакинського раднаркому М. Басін, секретар ВРК Кавказької Червоної армії М. Коганов, заступник наркомпроду А. Констандян, службовець Бакинського раднаркому А. Богданов, комісар держконтролю Бакинського раднаркому С. Богданов, один з організаторів частин Червоної армії Ф. Солнцев, працівник ВРК Кавказької Червоної армії І. Мішне, більшовицький функціонер І. Метакса, профспілковий функціонер І. Ніколашвілі, командир радянського партизанського загону Г. Аміров. Вони увійшли в історію як 26 бакинських комісарів.

За спільним вироком командування англійської військової місії і Закаспійського тимчасового уряду 26 бакинських комісарів розстріляли на 27-й версті Закаспійської залізниці між станціями Перевал і Ахча-Куйма 28 вересня 1918 р. [1, С. 50].

Згідно з угодами між Туреччиною і Азербайджанською республікою, залізниці, нафтова промисловість, Каспійський торговельний флот, нафтопровід Баку-Батум передавались Туреччині терміном на 5 років. Азербайджан зобов'язався поставити до Туреччини на 2 млн турецьких лір

різних товарів і на 1 млн лір нафти, бавовни, вовни та іншої сировини. Інтервенти щоденно вивозили по 44 цистерни нафти, значні обсяги продовольства, забрали 60 паровозів, близько 150 товарних і 100 пасажирських вагонів, руйнували промислові підприємства. На утримання окупаційної армії запровадили податок у розмірі десятини прибутку з кожного селянського подвір'я. Крім того, селяни мали поставляти дрова, худобу, хліб та інші продукти, виконувати транспортну повинність. На харчування турецького війська пішло близько 1,3 млн пудів пшениці. Протягом вересня—листопада 1918 р. азербайджанський уряд спрямував на утримання турецької армії 11 млн руб. [1, С. 415].

Взяттям Баку турецька військова експансія на Кавказі не завершилась. Турецькі чільники Талаат, Енвер і Джемаль мріяли про похід на Середню Азію, де вони мали масову підтримку серед місцевого населення і розраховували також на підтримку понад 100 тис. колишніх німецьких, австро-угорських і турецьких військовополонених, які там перебували. Шлях до Середньої Азії проходив через Північний Кавказ у його східній частині — в обхід Каспійського моря. Рішення про операції на Північному Кавказі ухвалили напередодні остаточної військової поразки Оттоманської імперії в Першій світовій війні. Для походу на Північний Кавказ визначили 15-ту піхотну дивізію, яка тоді нараховувала 5 піхотних батальйонів і 1 кавалерійський ескадрон — загалом 4 200 вояків, зокрема 2 200 кадрових і 2 000 резервістів. На озброєнні вона мала 25 кулеметів і 4 гірські гармати. У подальшому 15-та піхотна дивізія разом з допоміжними підрозділами мала перетворитись в особливу Північнокавказьку армію під командуванням генерала Юсуфа Ізет-паші [4, С. 261–262].

На початку жовтня 1918 р. частини 15-ї дивізії вторглись до Дагестану через Нуху-Ахти. 6 жовтня турецьке військо зайняло Дербент, потім через Салаватський перевал турки пішли на Кумух. 23 жовтня вони раптово з'явилися у Темірхан-Шурі (Буйнакську), звідти рушили на Порт-Петровськ (Махачкалу), де тоді перебував Л. Бічерахов. Тим часом Оттоманський уряд 26 жовтня 1918 р. віддав наказ про розформування Кавказької мусульманської армії, після чого 15-та піхотна дивізія перейшла в підпорядкування Республіки союзу гірських народів Північного Кавказу, а Ю. Ізет-паша перебрав на себе головне командування збройними силами «Кавказької республіки».

Мудроське перемир'я від 30 жовтня 1918 р., яке ознаменувало поразку Османської Туреччини у Першій світовій війні, зобов'язало Туреччину терміново вивести збройні сили з території Південного Кавказу. 13 листопада 1918 р. Англія і Франція підтвердили попередню угоду про поділ сфер впливу в Росії. Згідно з нею, територія Закавказзя підпадала під британську сферу впливу. Вже 17 листопада 1918 р. до Баку прибула англійська 39-та піхотна бригада під командуванням генерала Томпсона,

який проголосив себе генерал-губернатором міста. Його супроводжували союзні представники Франції, Італії і США. Англійські інтервенти перебували на території Азербайджану до вересня 1919 р. Вони перебрали контроль над фінансами, нафтовою промисловістю, транспортом.

У грудні 1918 р. національна коаліція в складі партій «Мусават», «Іттіхад», «Ехрар» і незалежних сформувала вищий законодавчий орган Азербайджанської республіки — парламент на чолі з мусаватистом А. Топчібаєвим. [1, С. 25].

У країні активно діяли підпільні комуністичні осередки. Легальні можливості для політичної роботи більшовики отримали через створену в грудні 1918 р. Центральну Бакинську робітничу конференцію (ЦБРК). До неї входили понад 250 представників фабрично-заводських, промислових, суднових, конторських комітетів, бакинських нафтопромислів. При ЦБРК створили центральний страйковий комітет. Робітничі організації висунули низку вимог нафтопідприємцям і англійській окупаційній владі, наполягали на відновленні колективного договору. Після арешту профспілкових керівників розпочався загальний страйк і лідерів звільнили. Першотравнева демонстрація за участю 50 тис. чол. переросла в політичний страйк 6–12 травня 1919 р. з вимогами нормалізації відносин з Радянською Росією. До Астрахані нелегально доправили понад 300 т. бензину і мастил. Діяльністю ЦБРК керували такі відомі більшовики, як А. Мікоян, Л. Мірзоян, Л. Гогоберідзе, І. Анашкін. Робітничу конференцію було створено і в Гянджі.

Діяльність азербайджанських комуністів безпосередньо спрямовувалась з Москви: у березні 1919 р. було створено Бакинське бюро Кавказького крайкому РКП(б). Політбюро й Оргбюро ЦК РКП(б) 19 липня 1919 р. підтримали гасло бакинських комуністів «За незалежний радянський Азербайджан!». Комуністи прагнули встановити цілковитий контроль над азербайджанськими соціал-демократичними організаціями «Гуммет» («Енергія») і «Адалет» («Справедливість»).

Створена ще в 1904 р. «Гуммет» об'єднувала робітників-мусульман. Найбільший осередок організації на чолі з Н. Нарімановим знаходився в Астрахані, а наприкінці 1918 р. перебрався до Баку. Керівництво «Гуммету» брало участь у формуванні партизанських загонів (А. Алієв, А. Юсіф-Заде, М. Мусієв), формувало мусульманські підрозділи Червоної армії, здійснювало пропагандистську роботу. Значний вплив у «Гумметі» мали меншовики. Їх лідери прибули до Баку з Тифліса наприкінці 1918 р., створили в азербайджанському парламенті фракцію соціалістів і пропонували більшовикам об'єднатись у єдину організацію. Об'єднання відбулось у березні 1919 р., коли на конференції в Баку створили ЦК «Гуммету» в складі семи більшовиків і чотирьох меншовиків.

Соціал-демократична організація «Адалет» була створена у травні 1917 р. і об'єднувала робітників-вихідців з Ірану. Керівники організації Агаєв, К.Ага-Заде, Н.Гаджієв, Дж.Нагієв активно працювали в Бакинському і Кавказькому крайовому комітетатах РКП(б), видавали газету «Бейрагі адалет» («Знамено справедливості») азербайджанською і фарсі, керували партизанським рухом.

У лютому 1920 р. «Адалет», «Гуммет» і азербайджанські більшовики об'єднались в Азербайджанську комуністичну партію (більшовиків) АКП(б). Її перший з'їзд ухвалив вважати Кавказький крайком РКП(б) своїм вищим керівним органом [1, С. 26].

Найбільшого розмаху повстанський рух набув у Ленкоранському повіті Бакинської губернії, що безпосередньо межував з територією Ірану. Спочатку радянська влада утвердилась у Ленкорані за підтримки Бакинської комуни. Продовольчі загони з Баку в супроводі червоногвардійців збирали там врожай і забезпечували хлібом бакинських трудящих. Після падіння Бакинської комуни створилась «Тимчасова військова диктатура Мугані» на чолі з есером Т. Сухоруковим і полковником Ільяшевичем. Вони виступили проти мусаватистської влади, проголосили Мугань автономною територією, а в грудні 1918 р. створили «Муганську крайову управу».

Водночас під керівництвом Кавказького крайкому РКП(б) формувались партизанські загони під загальним командуванням Бала Мамеда, готувалось збройне повстання. 25 квітня 1919 р. збройні загони повалили «крайову управу». Надзвичайний з'їзд місцевих рад 18 травня 1919 р. проголосив радянську владу в Ленкорані і на Мугані. Муганську радянську республіку очолила крайова рада під головуванням більшовика Д.Чиркіна. Прибулий з Астрахані більшовик Т. Ульяновцев формував у Ленкорані збройні сили, з Баку нелегально прибули на підмогу близько 200 добровольців, надіслали також зброю і спорядження.

Уряд Азербайджанської республіки був змушений кинути проти Муганської радянської республіки значну частину своєї 30-тисячної армії. 25 липня 1919 р. радянську владу в Ленкорані було повалено вразе. Низка збройних конфліктів з Вірменією протягом 1919–1920 рр. остаточно виснажила сили мусаватистів. Виведення англійського війська наприкінці 1919 р. позбавило уряд Азербайджанської республіки безпосередньої зовнішньої підтримки і відміну від більшовиків, підтримка яких з півночі неухильно зростала. У квітні 1920 р. у Баку залишалось до 2 тис. вояків азербайджанської армії, які були загітовані проти уряду.

27 квітня 1920 р. у Баку спалахнуло збройне повстання під керівництвом більшовиків. На бік повсталих перейшов гарнізон міста. Опівдні ЦК АКП(б), бакинське бюро Кавказького крайкому РКП(б) і Центральна

Бакинська робітничка конференція передала уряду і парламенту Азербайджанської республіки ультиматум про передачу влади. В ніч на 28 квітня парламент ухвалив рішення про уступлення влади. Її перебрав новостворений Тимчасовий азербайджанський революційний комітет (Азревком) у складі 7 осіб під головуванням Н.Наріманова.

Азревком негайно по радіо звернувся за військовою допомогою до Радянської Росії: «Не маючи можливості власними силами стримати натиск з'єднаних банд зовнішньої і внутрішньої контрреволюції, ... просимо негайно надати реальну допомогу шляхом направлення загонів Червоної армії». Попередній план РВР Кавказького фронту передбачав завдання раптового удару силами 11-ї Червоної армії уздовж залізниці Петровськ—Баку з одночасним кавалерійським наступом на Шемаху, Кюрдамир. Волзько-Каспійська флотилія мала висадити десант південніше Баку [1, С. 26].

В авангарді наступу були 4 бронепотяги з десантом під командуванням М. Єфремова; на них перебували також представники АКП(б) А. Мікоян, Г. Мусабеков, Г.Джамбієв. Вранці 28 квітня вони були вже в Баку. 30 квітня до міста увійшли кіннота і штаб 11-ї армії. Протягом першої половини травня 1920 р. радянську владу у формі ревкомів встановили в Азербайджані повсюдно.

Нова влада розпочала свою діяльність із націоналізації. 5 травня 1920 р. Азревком оприлюднив декрет про націоналізацію землі і конфіскацію всіх бекськьо-ханських земель з наступною передачею їх трудящим і селянам. 24 травня ухвалили декрет про націоналізацію нафтової та іншої великої промисловості, скасували станові і релігійні привілеї, національні обмеження. Радянський уряд Азербайджану 1 грудня 1920 р. вирішив визнати територію Зангезурського і Нахічеванського повітів належною до Вірменської РСР. У відповідь Вірменської ревком, який шойно перебрав владу, запропонував трудящим Нахічевані зробити власний вибір. На початку 1921 р. там провели референдум і понад 90% населення висловились за те, щоб Нахічевань увійшла до складу Азербайджанської РСР на правах автономної республіки [1, С. 27].

Література

1. *Гражданская война и военная интервенция в СССР* : Энциклопедия / Гл. ред. С. С. Хромов. — М. : Советская энциклопедия, 1983г. — 704 с., ил.
2. *Из истории иностранной интервенции в Армении в 1918 г. : Документы и материалы* / Сост. Х. А. Бадалян. — Ереван : Издательство Ереванского университета 1970. — 250 с. — (Документы и материалы).
3. *Пипия Г.В.* Политика Германии в Закавказье в 1918 году / Г. В. Пипия. — М.-Л.: Сабчота Сакартвело, 1971. — 230с.

4. *Лудшувейт Е. Ф.* Турция в годы первой мировой войны 1914–1918 гг. [военно-политический очерк] / Е. Ф. Лудшувейт. — М. : МГУ, 1966. — 386 с.

5. *Документы* внешней политики СССР. Т.1. 20 ноября 1922 г. — 31 декабря 1923 г. — М : Изд-во полит. лит., 1962. — 671 с.

УДК 321.01:316.26

В. Розумюк,
кандидат політичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту світової економіки і
міжнародних відносин НАН України

«ПРИВНЕСЕНА СВІДОМІСТЬ» ПРОЛЕТАРІАТУ: МАРКСИСТИ VS. К. МАРКС

Стаття присвячена ідеологічній еволюції марксистської версії комунізму та політичним наслідкам такої еволюції. На підставі аналізу класичних марксистських, неомарксистських та більшовицьких джерел, ідеологічна індоктринація розглядається як одна з найефективніших політичних технологій здобуття влади й масової політичної мобілізації. Доводиться перманентність такої індоктринації як умови збереження влади, принаймні в тоталітарному суспільстві. Тоталітарна партія й партійна верхівка визначаються основними засобами такої індоктринації.

Ключові слова: політична система, влада, партія, ідеологія, індоктринація.

Розумюк В. «Привнесенное сознание» пролетариата: марксисты vs. Маркс

Статья посвящена идеологической эволюции марксистской версии коммунизма и политическим последствиям этой эволюции. На основании анализа классических марксистских, неомарксистских и большевистских источников, идеологическая индоктринация рассматривается как одна из наиболее эффективных политических технологий захвата власти и массовой политической мобилизации. Доказан перманентный характер идеологической индоктринации как условия сохранения власти, по крайней мере в тоталитарном обществе. Тоталитарная партия и партийная верхушка определены как основные каналы идеологической индоктринации.

Ключевые слова: политическая система, власть, партия, идеология, индоктринация.

Rozumyuk V. «Imposed consciousness» of proletariat: Marxists vs. Marx

The article deals with ideological evolution of Marxism political consequences of this evolution. The idea about ideological indoctrination as a powerful political technology is proved by analysis of different versions of Marxism. Ideological indoctrination is treated in this article as a main precondition to keep in power. Totalitarian party and totalitarian upper crust are regarded as basic channels of indoctrination.

Key words: political system, authority, party, ideology, indoctrination.

Розглядаючи проблему формування класової свідомості пролетаріату, можна зазначити, що, з точки зору правовірного комуніста, це питання загалом нескладне, а головне — вже давно вирішене. Щоправда, вирішене